

Navrh jezika

(Anja Nikolić-Hoyt, *Konceptualna leksikografija: Prema tezaurusu hrvatskoga jezika*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2004, 264 str.)

Tko se nije našao u situaciji, i to ne samo oni stariji, zaboravljivi, da se ne može sjetiti riječi za neki pojam,¹⁹ da mu je riječ navrh jezika, ali mu ipak nikako ne pada na pamet kako je taj pojam imenovan. Suprotna je to situacija od one kad se čovjek nađe pred riječju kojoj ne zna značenje. Ako je uporan, potražiti će pomoć u leksikografskim priručnicima, koji ne mogu biti jednako koncipirani jer zadovoljavaju različite korisnikove potrebe. Te dvije situacije oslikavaju osnovnu razliku između onomasiološkoga i semasiološkoga pristupa našem usustavljanju znanja o svijetu i njegova imenovanja, između tezaurusa i rječnika u kojima se na dva načina opisuje nominacijski sustav, samo s različitim polazišta, jednom polazeći od pojma, a drugi put od riječi. Pojednostavljeno rečeno, za tezaurusom se poseže kad se zna značenje, a ne zna riječ, a za rječnikom kad se zna riječ, a ne zna značenje. Ta temeljna razlika ima posljedice na njihovu makrostrukturu pa se može govoriti o dvije vrste leksikografskih djela, na što treba misliti kad se tezaurus nazove, što nije rijetkost, vrstom rječnika.

Iako se hrvatska leksikografija razvija već stoljećima i premda je bogata svim

vrstama rječnika i dosta dobrim njihovim opisima (izvrstan je sintetski prikaz hrvatske leksikografije dao Valentin Putanec u članku *leksikografija* u *Enciklopediji Jugoslavije*), tek se posljednjih dvadesetak godina objavljuju i teorijski radovi o leksikografiji. No, među njima je vrlo malo bilo riječi o tezaurusima. Možda je tomu razlog što smo opterećeni starijim značenjem te riječi. Naime, u nas je, i ne samo u nas, tezaurus značio veliki sveobuhvatni opći rječnik, leksička riznica, kakvi su veliki akademijski rječnici poput našega Akademijina rječnik, ili kakvo je *Blago*²⁰ jezika slovinskoga (1651) Jakova Mikalje, trojezičnik koji u naslovu već sadrži naziv tezaurus (*thesaurus linguae ill-yricaee*) po uzoru na renesansne rječnike koji uvode taj naziv u svojim naslovima. Zapravo tek od polovice 19. st., od Rogetova *Tezaurusa*²¹ počinju se tim nazivom imenovati konceptualno organizirani rječnici. Unutar toga pojma još i danas se misli na različite tipove rječnika, od računalnih rječnika sinonima²² do različitih tematskih rječnika, što ovisi ne samo o razlikama u poimanju posebne vrste leksikografskih djela u kojima je leksik umjesto abecednim redom razvrstan tematski, bilo po asocijativnim vezama ili hijerarhijski ili kako drugačije, nego i o leksikografskoj tradiciji u pojedinim sredinama.

Što se tiče hrvatske leksikografske tradicije, ako se tezaursi shvate u najširem smislu kao rječnici ustrojani temat-

²⁰ Prvotno je značenje te grčke riječi i bilo 'blago'.

²¹ P. M. Roget: *Thesaurus of English Words and Phrases*, London 1852.

²² Upravo se najčešće ti rječnici nazivaju tezaurusima, što se u svakom računalnom programu vidi.

¹⁹ Situacija je slična kad se ne možemo sjetiti imena osobe koju poznajemo. Imamo pred očima njezin lik, ali na pamet nam ne pada njezino ime.

ski²³ (semantički, konceptualno), tada i njih imamo. Naime, u 18. st. u Slavoniji Blaž Tadijanović, Antun Matija Reljković i Marijan Lanosović u svojim jezičnim priručnicima osim gramatike imaju rječnike ustrojene po semantičkim razredima, s nadnatuknicama (*svijet, ribe, drveće, boje ...*), a Adam Patačić, također iz 18. st., ostavio je rukopisni rječnik *Dictionarium latino-illyricum et germanicum* s makrostrukturom od 13 tematskih područja i više potpodručja. U prvoj polovici 19. st. Ignjat Alojzije Brlić uz svoju gramatiku ima različite dodatke, među ostalim i *Svjet u obrazih* (svijet u slikama) prema slikovnomu rječniku *Orbis sensualium pictus* (1657) poznatoga češkoga pedagoga Jana Komenskoga. To je djelo nastalo na osnovi kategorizacije svih stvari pa je rječnik zapravo ustrojen tematski, a bilo je toliko popularno da je i nakon dva stoljeća bilo uzorom našem Brođaninu. Vrlo je inspirativno *Narodno blago* Marcela Kušara iz 1934. u kojem je građa razvrstana po asocijativnim vezama, a ne abecedno. Vidimo da je tematska leksikografija davno došla do nas. Danas u Hrvatskoj imamo nekoliko pojmovnika, kao što je pojmovnik ili tezaursus Europskih zajednica – Eurovoc (HIDRA, Zagreb 2000), ustrojen hijerarhijski po različitim tematskim područjima, u ovom slučaju vezanama uz djelatnost Europskih zajednica, a namijenjen katalogizaciji dokume-

²³ Veoma je važno da se terminološki jasno luče pojmovi. Jedno su tematski rječnici (to bi bili, primjerice, svi terminološki rječnici), a drugo su rječnici koji su strukturirani tematski. Dakle, prvo se tiče izbora leksika, a drugo makrostrukture. Za tezaursuse je bitno upravo to drugo, premda tezaursusi mogu biti i tematski rječnici, npr. tezaursus voća i povrća.

nata, ali još nemamo tezaursusa, ni općega ni posebnoga.

Sve o tezaursusima i njihovoj tipologiji, o povijesti tematske leksikografije, o nekoliko uzornih primjera engleskih tezaursusa i o tezaursusu hrvatskoga jezika na primjeru nadnatuknica VOĆE i POVRĆE doznat ćemo u knjizi *Konceptualna leksikografija* Anje Nikolić-Hoyt. Budući da je autorica doktorirala na temi *Izrada tezaursusa hrvatskoga jezika*, to je ona zaista kompetentna da nas uvede u taj, u nas još neistraženi dio leksikografije.

Knjiga je podijeljena u pet većih poglavlja: *O tezaursusu općenito*, *Iz povijesti tematske leksikografije*, *Tezaursus i semantika*, *Rogetov tezaursus versus Longmanov leksikon*, *Izrada uzorka tezaursusa hrvatskoga jezika*. Na kraju je knjige popis opsežne literature, većinom na engleskom jeziku. Tematika je ove knjige uskostručna, ali je pisana jasnim, jednostavnim i razumljivim jezikom tako da ju mogu čitati ne samo jezikoslovci nego i svi koji se svakodnevno služe rječnikom i koje zanima što je rječnik, kakvi rječnici postoje, što se može tražiti i naći u njima. Knjigu vrijedi pročitati već i stoga što je u hrvatskoj jezikoslovnoj literaturi veoma malo knjiga s leksikografskom tematikom. Koga ne zanima cijela problematika o konceptualno ustrojenim rječnicima, može se zaustaviti na temama koje su mu bliže. Knjiga je zanimljivo pisana pa se mogu čitati samo pojedini dijelovi. Primjerice, male cjeline čine same za sebe odjeljci u kojima se tumači razlika između tezaursusa i rječnika, tezaursusa i rječnika sinonima (koje mnogi poistovjećuju), zatim odjeljci o leksikografskoj primjeni teorije semantičkih polja ili prototipne te-

orije kognitivne lingvistike, o definicijama sastavljenima od semantičkih primitiva koje je do u detalje razradila Anna Wierzbicka, ali i o reprezentativnim engleskim tezaursima koji mogu poslužiti kao uzor u sastavljanju hrvatskoga tezaurusa ili, zašto ne, hrvatskih tezaurusa.

S obzirom na literaturno šarenilo definicija tezaurusa i na izraženo ustrajavanje u razlikovanju tematskoga i konceptualnoga ustroja, autorica se s pravom opredijelila za brisanje te razlike i za poimanje tezaurusa kao leksikografskoga djela u kojem je glavno načelo usustavljanja građe konceptualna tematizacija. Ona se može pratiti od običnih popisa riječi razvrstanih oko nadređenoga pojma (kao što su bili naši rječnici u 18. st.) do vrlo složenih u kojima se preslikava naša konceptualizacija svijeta te odnos jezika i spoznaje. Tezaurus se može poistovjetiti s hipertekstom u kojem svaka pojavnica vodi prema drugoj. Koliko će biti složena ta mreža odnosa, ovisi o koncepciji i vrsti tezaurusa. Tezaursi se kao i rječnici dijele na razne vrste, ovisno o razredbenom kriteriju. Tako mogu biti jednojezični i dvojezični, suvremeni i povijesni, kumulativni (samo popis) i objasnidbeni²⁴ (s definicijama), opći i posebni itd. Tipologija tezaurusa zasniva se na pretežitosti načela izbora građe (npr. u tezaurusu kulinarnstva ući će ograničena građa) i njezine obrade, ali se u praksi događaju miješanja načela pa su rezultat tezaursni međutipovi.

Razvoj kognitivne lingvistike dao je leksikografiji jako uporište upravo za izradu konceptualno ustrojjenih priručni-

ka. Tezaurus se temelji na našoj kognitivnoj sposobnosti kategoriziranja pojava i predmeta oko nas prema njihovoj sličnosti, odnosno “na sposobnosti ljudskoga bića da uoči slično u različitome”²⁵, da beskonačnost oko nas svede u pojmljive i razumljive okvire. Kategorizacija je izvanjezičnoga univerzuma prva faza u izradi tezaurusa. U suodnosu semantičkih svjetova raznih jezika, u izgradnji konceptata i u njihovu grupiranju otkrivaju se univerzalije konceptualizacije svijeta, ali i posebnosti, nacionalne i individualne. Kao što je uočio George Lakoff, nezaobilazno ime kad se spomene kognitivna lingvistika, u različitim kulturama postoje posebnosti u kategorizaciji znanja o svijetu pa za svaki tezaurus treba novi izbor kategorizacijskoga ključa, odnosno klasifikatora. Upravo je izbor klasifikatora ključno pitanje kako će se strukturirati leksičko-semantička polja, koja u tezaursu znače ono što su rječnički članci u rječniku. No, dok su rječnički članci samo onih natuknica koji imaju razvijenu polisemantičku strukturu nešto složeniji, dotle su sva leksičko-semantička polja u tezaursu složena, pa se pri njihovu strukturiranju mora misliti na raznovrsne semantičke odnose, a ponekad i na njihovu hijerarhiju. Naravno, mora se misliti i na korisnika kako bi on lako došao do željenoga podatka. Primjeri konceptualnih definicija kakve se nalaze u Anne Wierzbicke, koja je nadahnula autoricu ove knjige, ili pak definicije u objasnidbeno-kombinatornom rječniku Igora Mel’čuka nisu za “običnoga” korisnika, dok se sa-

²⁴ Autorica rabi naziv *definirajući*.

²⁵ Taylor, J., 1989: *Linguistic categorization. Prototypes in Linguistic Theory*, Oxford, str. VIII.

stavljatelj tezaurusa mora uživjeti u korisnika i pokušati predvidjeti koje bi on leksičke dokaze uz pojedini koncept mogao tražiti u njegovu priručniku.

Posebice je zanimljiva primjena autoričinih spoznaja u izradi uzorka tezaurusa hrvatskoga jezika. Budući da je leksičko-semantičko polje “voće i povrće” vrlo zahvalno za obradu, izbor je pao na nje za oprimjeravanje. Pritom vrijednost ovoga uzorka ništa ne umanjuje činjenica što je to polje već jako dobro obrađeno u stranoj literaturi.²⁶ Dapače, poredba može otkriti razlike u razvrstavanju, u metaforizacijskim i metonimijskim procesima. Čitatelj može sam na osnovi svoga znanja uspoređivati jezične i kulturološke razlike. Tako, da usput navedemo nekoliko zanimljivosti iz svijeta voća i povrća na koje nas asocira autoričin uzorak, npr. u hrvatskome je naziv ploda voćaka nastao metonimijskim procesom od naziva biljke, a u španjolskome postoje posebni nazivi za plod i za voćku, npr. *certezo* trešnja (stablo), *cereza* plod, *manzana* jabuka (stablo), *manzana* plod. Engleski naziv *fruit* obuhvaća rajčicu, krastavce, tikvice²⁷, a u razvrstavanju voća bitna je dostupnost jestivomu dijelu: bez kore (*malina*), s mekom korom koja se ne skida (*trešnja*), s tvrdom ljuskom koja se treba razbiti (*orah*), s mekom korom koja se lako skida (*banana*), s tvrdom korom koja se treba skinuti (*dinja*), dok je u ruskome

važno da se voće može uzeti u ruku ili razrezati na komade. Ne treba ni spominjati da je pojedino voće i povrće u nekim sredinama općepoznato, a u drugima da je egzotično ili nepoznato, pa otuda i leksičke praznine.

Uvodeći antropocentrički pristup u svoja lingvistička istraživanja, Anna Wierzbicka smatra da pri opisu voća i povrća nisu bitna njihova biološka obilježja, nego je bitna njihova upotreba u prehrani, npr. koji su im dijelovi jestivi, a koji nisu. Da bi se napravila valjana razredba, bilo bi potrebno provesti semantičku analizu, pogotovo kad su posrijedi višeznačnice, i odrediti klasifikatore (npr. boja, miris, ukus, meso ploda, mjesto rasta ...). Za svako je semantičko polje važno izlučiti arhisem (npr. jestivi plod) i prepoznati metaforičke sememe (*tikva* ‘glava’, *tvrd kao orah*, *kiseo kao limun* ...).

Iznoseći reprezentativni uzorak hrvatskoga tezaurusa na primjeru dviju nadnatuknica²⁸, autorica je najprije izložila načela izrade, izvore i izbor građe. U obzir je uzela leksik prosječno obrazovanoga hrvatskoga govornika pa stoga nije isključila nestandardne riječi. One se javljaju kao sinonimi standardnima. Jedino je ograničenje postavila isključivanjem znanstvenoga leksika. Dodali bismo da je s pravom isključen i onomastički leksik koji je motiviran nazivima voća i povrća. Autorici je bio cilj da pokaže kako zamišlja strukturu tezaurusa pa nije težila iscrpnosti. To može biti opravdanje za možebitne kritike tipa “zašto nema onoga, a zašto ima ovoga”. Za primjenu kon-

²⁶ Usp. *The Cook's Thesaurus* (www.foodsubs.com)

²⁷ U engleskome je to međukategorija, povrtno voće (*fruit vegetables*). Bez obzira na to što se u definiciji, primjerice, rajčice mogu naći semantička obilježja i voća i povrća, većina hrvatskih govornika neće ni pomisliti da rajčica ne bi bila povrće.

²⁸ Taj je naziv prikladniji od naziva *makronatuknica* i *krovna natuknica* koji se rabe u ovoj knjizi.

ceptualnih definicija u izradi konceptualno ustrojenoga tezaurusa autorica se poslužila prijevodom skraćenih, inače veoma opsežnih definicija Anne Wierzbicke, a za ilustraciju je dala cijeli prijevod definicije koncepta *jabuka*. Iz te definicije izdvajamo samo dio koji se odnosi na veličinu ploda (definicija sadrži podatke o porijeklu, o obliku, boji, okusu, pripremi, nejestivim dijelovima): “prevelike su da bi ih čovjek mogao držati između dva prsta i jesti, ne prevelike da ih čovjek ne bi mogao držati u ruci i jesti, ne prevelike da se ne bi moglo očekivati da čovjek cijelu odjednom, prevelike da bi se moglo očekivati da ih čovjek pojede nekoliko jednu za drugom” (str. 211–212).

Završno je poglavlje s uzorkom kumulativnoga tezaurusa zapravo sinteza cijele knjige, rezultat autoričina istraživanja. “Za razliku od znatnog broja postojećih konceptualnih tezaurusa u kojima se pojam tezaurusne strukture izjednačava s pojmom hijerarhijske i hiponimijske strukture, predloženi bi se tezaurs temeljio na kognitivnim spoznajama o polistrukturiranosti leksikona prirodnih jezika, odnosno na ukupnosti semantičkih (u užem smislu), funkcionalnih i asocijativnih odnosa među riječima, koji odražavaju najrazličitije veze objekata u realnom svijetu” (str. 186). Pri strukturiranju članka²⁹ otkrivaju se hijerarhijski odnosi (karakteristične vrste), zatim meronimijski (karakteristični dijelovi i sastojci), asocijativni (mjesto rasta), funkcionalni (način porabe). Tezaursni se članak sastoji od više dijelova koji se odnose na karak-

terističan aspekt konceptualnoga sadržaja “voćnih i povrtnih riječi” (izgled, svojstva, mjesto rasta, način uporabe, tipični proizvodi), npr.

mrkva

narančastožuta

izdužen, vretenasti oblik

karota (mala i okrugla)

vezica (*grincajg*: mrkva, peršin, celer kao dodaci za juhu)

Kumulativni tezaurs namijenjen je u prvom redu izvornim govornicima, dok bi za neizvorne kumulativno-objasnidbeni bio prikladniji. U svakom slučaju, kumulativni može poslužiti kao polazni, a u drugoj fazi trebalo bi težiti kombiniranu tipu tezaurusa jer će on svakomu uporabniku biti od veće koristi. Pri izradi tezaurusa postavlja se problem skupljanja građe. Abecedni su rječnici glavni izvor. Ako je u njima dobro obrađena i sinonimija, i antonimija, pogotovo ako su koncipirani kao analoški, uvelike će olakšati skupljanje građe. Dobro će doći i leksikografova mašta. Autorica je svjesna da “nema klasifikacije univerzuma koja ne bi bila proizvoljna i utemeljena na pretpostavkama” (str. 247), zbog čega nije moguće postići potpunu iscrpnost popisa i opisa. Stoga će se naći čitatelja koji će dopunjavati autoričin izbor jer su njegovo znanje voća i povrća i njegove asocijacije kad se spomene neko voće ili povrće drugačiji, npr. samo iz tvorbene porodice u kojoj je *kruška* nedostaju *kruškolik*, *kruškast*, *kruškov*, *kruškovica* i *krúška* (isto što i *kruškovača*), *kruškovina*, *kruškarstvo*, zatim nekima će nedostajati nezaobilazna *turšija* u štokavskim krajevima gdje još domačice prave kiselu zimnicu, *pekarski krumpir*, *sezo-*

²⁹ Rabeći taj naziv, moramo imati na umu da se on po svojoj strukturi razlikuje od članka u rječniku.

na *kiselih krastavca* (dobro će doći onomu tko se ne može sjetiti da je baš “sezona”, a ne neka druga riječ, npr. vrijeme), *tufahije* (nerijetko mi se dogodi da se ne mogu sjetiti te riječi, iako sam spremala taj slatki desert od jabuka), ili možda žargonska značenja nekih od tih naziva. Kad je riječ o sortama voćaka, našao se samo mali broj, premda bi se mogle nabrojiti i druge poznate u našim krajevima (među jabukama prije *božićnica* nego *ajdared* ili *jonatan*³⁰). Osim semantičke kompetencije koju posjeduje svaki izvorni govornik, za sastavljanje tezaurusa potreban je multidisciplinarni tim. Običnomu je govorniku *lješnjak* i plod i stablo, ali to jednostavno nije točno, stablo je *lijeska*, a plod je *lješnjak*. *Kopar* i *celer* ne bi išli u jestive trave i samo ih jak miris može staviti u istu skupnu. Po svemu se drugome razlikuju. U raznim krajevima istim nazivom nazivaju se različite biljke pa je ponekad potrebno staviti i zemljopisnu odrednicu, npr. Slavoncu nikako nije isto *bundeva* ili *buća*, a Dalmatinac, ovisno iz kojega je dijela Dalmacije, neće istu biljku nazvati *dinjom* odnosno *lubenicom*. Autorici kajkavki *orehnjača* ima prednost pred *orahnjača*, ali u standardnom je jeziku samo *orahnjača*. *Bostan* nikako ne bi mogao biti neobilježen leksem jer je izraziti regionalizam. Da se *rajčica*, *paprika*, *krastavac* u nekim kulturama ubrajaju u voćno povrće, već smo spomenuli, ali u tezaursu hrvatskoga jezika to povrće ne bi tre-

balo dobiti *voćkasto* obilježje. I još jedna usputna primjedba. Možda je trebalo dati objašnjenje zašto je neko voće ili povrće navedeno u množini, a neko u jedini, npr. *paprika*, ali *krastavci*, *rotkva*, ali *rotkvice*, *naranča*, ali *mandarine*.

Znanstvenici vole “čiste” pristupe jer im je lakše opisivati, ali ako se misli na korisnika, tada leksikografi trebaju u svojim novim djelima pomiriti različito i naći sretan spoj enciklopedijskoga i leksikografskoga, rječničkoga i tezaurskoga, jezičnih i izvanjezičnih podataka, abecedne obrade pojedine riječi i njezine paradigmatke i sintagmatke veze s drugima. Već odavno u svijetu “postoji čak nemalen broj leksikografskih priručnika koji predstavljaju spoj tezaurusa i rječnika, nastalih kao izraz potreba korisnika, ili pak kao odraz ingenioznosti samih sastavljača” (str. 31).

Hrvatska leksikografija obiluje različitim tipovima leksikografskih djela, ali joj nedostaju i novi tipovi kao što su tezaursi. Anja Nikoloč-Hoyt krenula je dobrim putem, jedino ispravnim, od uspostavljanja teorijskoga okvira prema praktičnomu cilju – izradi tezaurusa hrvatskoga jezika. Nadamo se da će imati snage, znanja ima kao što je pokazala u svojoj knjizi, da ga i ostvari, ali se nadamo da se uz današnju metaleksikografsku literaturu više neće u nas pristupati izradi rječnika, ni malih, a pogotovo ne velikih, bez teorijski osmišljene i izgrađene koncepcije.

³⁰ Zanimljivosti radi, Bogoslav je Šulek skupio više od 300 naziva za jabuke i 800 za sorte grožđa. Ne bismo ulazili u provjeru jesu li baš sve to hrvatski nazivi, ali i da prepolumo te brojke, zadivljuje bogatstvo narodnih naziva.